

УДК 811.112.2'25 (075)

БОРОТЬБА ДВОХ ТЕЧІЙ (МОДЕЛЕЙ) В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Науменко А. М.

У статті аналізуються типи та історія європоцентристського перекладу як однієї із земних етнічних перекладознавчих шкіл. При цьому він розглядається не як географічне, а як цивілізаційне поняття, через що його коріння відшукуються у хронологічно доєвропейських цивілізаціях: християнській, давньогрецькій, римській, іудейській, хетській, шумерській.

Ключові слова: переклад, європоцентристський, періодизація, цивілізація, типи перекладу, дослівний, вільний, адекватний.

В статье анализируются типы и история европоцентристского перевода как одной из земных этнических переводоведческих школ. При этом он рассматривается не как географическое, а как цивилизационное понятие, из-за чего его корни отыскиваются в хронологически доевропейских цивилизациях: христианской, древнегреческой, римской, иудейской, хеттской, шумерской.

Ключевые слова: перевод, европоцентристский, периодизация, цивилизация, типы перевода, дословный, вольный, адекватный.

Types and history of the eurocentric translation as one of the terrestrial ethnic translation school are analyzed in the article. It is regarded not as geographic but as civilizational concept. Due to this its origin can be found in the chronologically pre-European civilizations: Christian, old Greek, Roman, Jewish, Hittite, Sumerian.

Key words: translation, Eurocentric, periodization, civilization, types of translation, literal translation, free translation, adequate.

Давньоримське божество Янус довгі часи вважалось охоронцем входу й виходу між двома світами (живих і померлих), тому й зображалось як істота з двома обличчями, які дивилися водночас вперед і назад (в життя і в смерть). У тому ж стародавньому Римі воно цілком логічно стало незабаром символом єдності минулого й майбутнього, але в наступні доби перетворилось у побутовій галузі зовсім несподівано на образ аморальної істоти, яка урівнює добро і зло, а у галузі філософській – на агностика (= “заперечуючого”), який завжди стверджує як абсолютну істину дві протилежні думки про одне і теж явище.

На такий агностицизм завжди і страждало тлумачення сутності перекладу в європейській цивілізації: його піднесено-лінгвістична теорія вперто наполягала на тому, що адекватно (тобто: точно, еквівалентно, відповідно тощо) перекласти можна все, а приземленопрагматична практика, яка поривалась до концептуально-культурологічного перекладу постійно демонструвала неможливість адекватного перенесення задуму оригіналу в іншомовне середовище через те, що воно є за своєю суттю насамперед середовищем інокультурним.

Саме через це до перекладу (як до процесу і як до результату) необхідно підходити сьогодні зовсім з іншого боку: з концептуального, а не з лінгвістичного. Саме тому лінгвістичний переклад треба назвати мікроперекладом (тобто словниковим, перекладом автономної, окремо взятої мовної одиниці), який дійсно може бути інколи (занадто рідко) точним, якщо мати на увазі той випадок, коли лексема вказує лише на денотат, який, до речі, може мати в багатьох інших ситуаціях зовсім різний обсяг значення у мові оригіналу та мові перекладу. Але, крім того, змістовна структура слова є значно багатішою й складнішою: крім денотативної сфери, вона має ще і конотативну, і контекстуальну, і авторську, які частіше за все залишаються поза межами лінгвістичного перекладу і котрі не може не враховувати переклад концептуальний, тобто макропереклад (тобто текстовий, переклад мовної одиниці разом з її текстовим оточенням, коли вона вже перетворюється на одиницю текстуальну).

Саме тому процес перекладу взагалі треба оцінювати сьогодні принципово по-новому. Перш за все потрібно звернути не просто більш пильну увагу, а взагалі увагу на оригінал і прийняти за основу (за аксіому), що його зміст та форма втілюють якийсь задум (філософський, соціальний, буденний, психологічний тощо), якусь загальнолюдську прагматику, якусь світоглядну концепцію в тому сенсі, в якому її розуміє багато мистецтвознавців, котрі стверджують, що зміст певного художнього твору ніколи не можна передати іншими засобами, крім тих, які вже використав його творець [4, с. 63].

Додам: не можна передати зміст, але не ідею, не задум, не концепцію.

Так, коли американського письменника середини ХХ-го сторіччя, лауреата світової Нобелівської премії з літератури Е. Хемінгуея якось запитали, що він бажав сказати своїм найвідомішим оповіданням “Старий та море”, то його творець не без гумористично-естетичного підтексту відповів, що художній твір неможливо розглядати як паляницю з родзинкою, де остання втілює основний зміст, і що художній твір і є те, що в ньому розповідається [34, с. 652]. А коли – майже за сто років до Хемінгуея – всесвітньо відомого російського генія красної словесності Л. М. Толстого запитали, про що йдеться в його романі “Анна Кареніна”, то він сказав, що для об’єктивної відповіді йому треба повністю процитувати цей роман.

Подібні твердження наштовхують на роздуми про вагомість категорії “концепція” для суті й функціонування перекладу й перекладознавства. Необхідність змістовно іншого, ніж дотепер, аналізу цієї категорії зумовлена самою історією теорії та практики перекладу. Звісно, що про неминучість суттєвих втрат у перекладі красномовно свідчать теоретичні праці як перекладознавчого, так і спорідненого характеру не тільки останніх років, а й давно минулих часів: В. Гумбольдта у Німеччині початку 19 ст., [40, с. 159]. Е. Сепіра у США 1930-х років [29], Р. О. Будагова в Росії 1970-х [5, с. 235; 237], Н. Кімури в Японії 1990-х [41, с. 43] та ін. В одній Україні останніх років можна навести прізвища десятків дослідників нової формації, які вважають руйнуючі оригінал втрати під час лінгвістичного перекладу об’єктивно неминучими. Це В. І. Говердовський з Харківка [7, с. 43-44], не так давно вмерлий В. В. Мірошниченко із Запоріжжя [21, с. 110], А. Е. Левицький із Житомиру [19, с. 83], В. П. Андрієнко із Сімферополя [1, с. 304-305], І. Вороновська зі Львова [6, с. 143] та ін. А за межами України це – Ф. Боденхаймер з Німеччини [44], Е. Крайк з Англії [42], К. Фабріціус-Ханзен з Норвегії [39] та ін.

Про об’єктивну неминучість втрат суттєвих якостей оригіналу при їхньому лінгвістичному перекладі свідчать і теоретичні положення методологічно споріднених наук. Так, видатний російський теоретик літератури Л. І. Тімофєєв вказував [32, с. 313], як і до нього В. М. Жирмунський [9, с. 28], на те, що слово у тексті є “самостійною одиницею розповіді”, а це практично означає, що порушення у перекладі однієї текстової одиниці може призвести до зміни сенсу всього оригіналу. Про перекручення змісту оригіналу через граматичну невідповідність перекладу яскраво і аргументовано писав Р. Якобсон [36, с. 631].¹⁷

З погляду на те, що мовний оригінал є вербальним втіленням певної інформації, можна до теорії його перекладу (тобто “переоформлення”, передання інформації) застосувати математичну модель категорії “інформація”, запропоновану ще у 1965 році (для розуміння роботи штучного інтелекту) провідним математиком світу російським академіком А. Н. Колмогоровим [11], який стверджував, що кількість інформації втрачається під час передання останньої від адресанта до адресата. Та й самі сучасні перекладачі вважають, що досягти адекватності в лінгвістичному перекладі неможливо, хоч і сподіваються на щось подібне. Так, сучасний провідний український практик і теоретик перекладу П. В. Рихло стверджує: “Зрозуміло, що жоден поетичний переклад не може бути цілковито адекватний оригіналові, оскільки вони (переклад і оригінал) виникають і функціонують у різних мовних світах та культурних контекстах. Однак вектори силового поля кожного перекладу повинні бути спрямовані – в ідеальному випадку – на досягнення якомога більшої ідентичності” [28, с. 122-127].

Отже, сучасне перекладознавство знає два когнітивних полюси відштовхуючих один одного зарядів (можливість і неможливість повноцінного лінгвістичного перекладу), і в ньому не припиняються спроби звести їх до цілісної гармонії,

якщо навіть вона і буде лише удаваною. Так, у 1970 році значний майстер практики і непоганий дослідник теорії перекладу росіянин В. В. Левік заявив стосовно цих полюсів: *“Мистецтво перекладача, як і мистецтво фокусника-ілюзіоніста, ґрунтується на обмані. Перекладач створює зовсім інше, зовсім несхоже на оригінал, але обманює нас ілюзією повної схожості”* [18, с. 21].

Отже, якщо *“концепцію”* визначити кінцевою метою та головним засобом процесу перекладу, то можна сформулювати новий підхід до нього як до перекладу концептуального. Для нього, зрозуміло, важливо, щоб кінцевий здобуток відповідав нормам мови перекладу, щоб його (кінцевого здобутку) лінгвістичні особливості співпадали з їх еквівалентами в оригіналі, щоб екстралінгвістичні явища початкового тексту були достоту перенесеними до перекладу тощо. Все це важливо для концептуального перекладу, але, однак, є другорядним, четверторядним, багаторядним тощо, бо вирішальну роль тут відіграє збереження концепції. Якщо вона збережена, то читач має справжній, тобто точний переклад, якщо ж ні – тоді перед ним лежить лише суб'єктивна лінгвістична обробка оригіналу, цебто новий, самостійний, твір на той же сюжет.

Як зберегти концепцію – це окрема особлива тема, але зрозуміло вже і зараз, що головний шлях подолання традиційної, лінгвістичної, неперекладності пролягає у сфері відмов від змістовних та формальних особливостей оригіналу та створення перекладу як самостійного явища мовою перекладу, але несамо-стійного лише за своєю концепцією.

Щоб об'єктивно і детально схарактеризувати вказану дихотомію (двочастковість) перекладу (тобто його розподіл на мікро- та макросфери, на лінгвістичний і концептуальний переклад), треба спочатку розібратись із поняттям *“точний переклад”*. Серед синонімів цього словосполучення найбільш популярним і активним у сучасних перекладознавців є термін *“адекватний переклад”*, замінюючий як *гіперонім* такі його синоніми, як *переклад еквівалентний, динамічний, прагматичний, функціональний* і т.ін., котрі, зрозуміло, мають, як і будь-який синонім взагалі, свої незначні змістовні відмінності від нього, але за своєю концептуальною суттю є йому подібними.

Питання про лінгвістичний адекватний переклад, тобто про його відповідність оригіналові, давно вже не розглядається значною частиною теоретиків і майже всіма практиками, бо ними вважається, що лінгвістична адекватність легко досягається, якщо перекладач має певний професійний рівень. Однак таке міркування є уявним, бо проблема загальної адекватності цим шляхом не розв'язується, а, навпаки, ускладнюється, бо у триєдинім ланцюзі перекладацького акту (оригінал-перекладач-результат) воно не враховує культурологічний (світоглядний) аспект, а також закони мов оригіналу та перекладу, психологію сприйняття тексту перекладачем і взагалі психологію творчого акту, зводячи все до практичного, та й ще вузько-кількісного аспекту - суми знань у перекладача.

Отже, проблема дійсно адекватного перекладу - це насамперед проблема методологічна: чи можна у принципі знайти прийоми точного перекладу оригіналу як єдності ідейного задуму та художніх засобів. При відповіді на це питання треба знати, що будь-яке висловлювання (у нашому випадку - оригінал) має два нерозривних компоненти, кожний з яких складається, у свою чергу, зі змісту і відповідної йому форми. Цими компонентами є інформація (тобто загальне, об'єктивне, колективне у висловлюванні) й концепція (випадкове, суб'єктивне, індивідуальне).

При такому підході проблема адекватності зводиться до відповіді на питання: який компонент оригіналу мається на увазі при перекладі - якщо інформація, то адекватність забезпечена при відповідному рівні фахових знань перекладача (все одно якого: лінгвістичного чи концептуального); якщо ж - концепція, то адекватність не досягається ніколи лінгвістичним шляхом, бо тут починають діяти зовсім інші чинники, ніж при перекладі інформації. Про них мова піде нижче, а зараз (як заявка на гіпотетичний висновок) треба сказати, що концептуальний переклад (тобто переклад концепції оригіналу) завжди є (повинен бути!) стилістичною обробкою, як би близько не наближався він до мови першоджерела.

Сьогодні поняття “*адекватний переклад*” належить до тих повсякденних речей, які у всіх на вустах, але термінологічно точним, об’єктивним змістом не володіють. Доцільно тут нагадати, що вітчизняне перекладознавство (як змістовно несаможиттєва складова радянського) лише у 1970-ті рр. вийшло на рівень тексту (тобто макрорівень), покинувши рівень слова (тобто мікрорівень), на якому знаходилось раніше, і почало аргументувати принципову неможливість перекласти деякі компоненти тексту, роблячи при цьому одну важливу методологічну помилку: воно стверджувало, що неможливо щось перекласти взагалі, а треба було казати лише про обмеженість лінгвістичного перекладу, бо для концептуального все перекласти можливо. І хоч вітчизняне перекладознавство тоді більше стверджувало принципову непотрібність для адекватності перекладати деякі компоненти оригіналу, та значення тут має сам факт відходу від ідеї тотальної можливості перекладати оригінал лінгвістично, як вона об’рунтовувалась у 1930-50-ті рр. [30, с. 527-528]

У 1970-ті рр. помітним стало і прямування російських та українських теоретиків-перекладознавців від лінгвістичної теорії перекладу до загальної з’явилась стаття В. В. Бібіхіна [3, с. 3-14] про принципову неможливість лінгвістично точно передати формальну й змістову своєрідність оригіналу; тобто з’явилась стаття, яка була б неможливою у попередні роки. Цю думку її автор, фахівець із семіотичних аспектів перекладу, приховував за дипломатичними міркуваннями про те, що за “окремою” мовою оригіналу треба шукати “загальнолюдську” мову і звільняти її від кайданів першої.

У 1980-ті рр. ця ідея прочитується якщо не експліцитно, то імпліцитно вже у декількох працях з перекладу, але й тоді понятійне визначення “*адекватності*” все ще не відкристалізувалось, все ще перебувало у завислому стані. Увагу дослідників привертала тут насамперед практична проблема “*свавілля*” перекладача в її суб’єктивному аспекті (індивідуальний стиль перекладача) та об’єктивному (культуртрегерство перекладу).

Візьмемо для прикладу обробку М. Ю. Лермонтовим вірша Гейне “Ein Fichtenbaum” (“На півочі дикій”): це ж, зрозуміло, не переклад, а оригінальний шедевр у ліриці Лермонтова, бо інакше доведеться звинуватити російського поета в елементарному незнанні німецьких мови та поезії (в даному випадку - гейневської): замість чоловічого і жіночого родів в оригіналі (і тому протиставлення та зіставлення “*він - вона*”, тобто замість трагізму неподіленого кохання, на чому стоїть весь молодий Гейне) у Лермонтова з’явився лише жіночий рід (і тому зіставлення “*вона - вона*”, тобто трагізм самотності, на чому стоїть весь Лермонтов і особливо пізній, коли і з’явилась його “Сосна”, геніальна обробка геніальної гейневської мініатюри і водночас яскравий зразок перекладацького свавілля, зразок панування індивідуального стилю перекладача над оригіналом).

Але крім названого вище суб’єктивного аспекту перекладацького свавілля (тобто бажання перекладача не перекласти, а обробити оригінал), проблема перекладацького “*свавілля*” має ще одну, об’єктивну рису - культуртрегерську: перекладач прагне показати своєму читачу-співвітчизнику інше, іномовне мислення, друге світосприймання, чужинну художню образність тощо. У цьому випадку суб’єктивне “*свавілля*” стає об’єктивною потребою і більш привабливим, ніж так звана лінгвістична “*адекватність*”.

Коли у 1823 р. французи де Сор і де Сен-Женьє видали том гетевських “Приміток до “Племінника Рамо””, дуже кардинально переробивши їх, щоб підпорядкувати їх зміст цілям пропаганди своїх ліберальних політичних ідей, то Гете оцінив це свавілля перекладачів позитивно, бо вважав, що головну (культуртрегерську) функцію перекладу вони все ж зберегли, бо змогли “*передати кожній нації (німецькій і французькій) хоча й обмежене, але все ж таки уявлення однієї про другу*” [38, с. 725]. Дивовижним, але цілком закономірним є той факт, що багато людей (також і ті, що знають мову оригіналу) читає гарний переклад навіть з більшою втіхою, ніж сам оригінал, бо культуртрегерська функція перекладу (точніше: пекельна праця перекладача) доносить до них те художнє багатство стилістики першоджерела, яке під час читання оригіналу значною мірою зникає навіть для читача, що непогано знає його мову. Н. Асеев у статті 1956 р., яку він назвав “Нове життя “Фауста””, писав з цього приводу, що він до

Б. Пастернака, хронологічно останнього (на час написання названої статті) перекладача гетевського "Фауста" на російську мову, ніколи не міг дочитати до кінця переклад цього твору Н. А. Холодковскім, бо його переклад здавався Н. Асєєву дуже довгим, сухим, млявим тощо, і М. Асєєв не бачив навіть і в інших перекладах "Фауста" (тобто до пастернаківського) "переносних значень слова, відтінки котрих не збагнеш простою словниковою відповідністю", а ось переклад В. Пастернака, він сприйняв, так би мовити, за один подих, бо "перекладач, легко почувавши себе у словникових і змістових особливостях гетевської поетики, легко і сильно оволодів мовою Гете, його засобами висловлення, його культурою" [2, с. 397].

Можна зараз не торкатися оцінки Н. Асєєвим перекладу В. Пастернака (чи вірна вона), але треба підкреслити справедливість його думки про культуртрегерську функцію перекладу (дивись останнє слово цитати з Н. Асєєва, наведеної вище, яке тут треба тлумачити не у вузькому змісті "культура Гете", а в широкому – "мислення Гете як вияв загальнонаціональної культури").

Отже, адекватність - це, насамперед, як було сказано вище, проблема теоретична: чи можна знайти перекладацькі прийоми збереження концепції оригіналу, тобто єдність ідейного змісту та художніх засобів його втілення. Зберегти цю єдність лінгвістичним шляхом неможливо і в першу чергу практично, бо, крім потрібної, неминучої, непереборної і автономної оцінки оригіналу перекладачем як окремим індивідумом, як професійним філологом і як читачем-коментатором, обов'язково виникає ще і єдність вказаної тріади компонентів індивідуального стилю перекладача, тобто неминуче свавілля перекладача як митця, який переносить оригінал в інше мовно-мисленнєве, тобто культурне середовище.

Зберегти цю єдність лінгвістичним шляхом неможливо навіть у восьми рядках гетевської "Нічної пісні мандрівника", про що детально йдеться далі, а що ж тоді казати про переклади таких літературних гігантів, як "Війна і мир" Л. М. Толстого, "Зачарована душа" Р. Роллана, "Сага про Форсайтів" Дж. Голсуорсі, "Йосиф та його брати" Т. Манна та ін.?!

Про неможливість адекватного перекладу лінгвістичним шляхом найкраще знають, мабуть, самі автори оригіналів. Так, у 1939 р. в листах до К. Тренте німецький драматург Ф. Вольф жалкував: "Боже, як я нудьгую за театром! За німецьким театром, німецькою мовою!" [цитуються за: 8, с. 310]. Підтекст його нудьгування є цілком зрозумілим: Ф. Вольф вже сім років на чужині, а його кращі драматичні твори публікуються й ставляться лише в перекладах: "Професора Мамлока" поставлено єврейською мовою у Варшаві в 1934 р., "Троянського коня" – російською у Москві в 1937 р., "Бомарше" вперше побачив світло рампі в 1939 р. у російському перекладі тощо.

Т. Манн мав на увазі те ж саме, коли у 1942 р. у зв'язку з відкриттям у Мексиці німецького емігрантського книжкового видавництва "Вільна книга" казав: "Я дуже добре знаю той болісний і неприродний настрій, який охоплює письменника, коли його книжки видаються лише у перекладах" [43].

Про право перекладача на свідомий відхід від оригіналу казав і письменник-перекладач Б. Пастернак [23, с. 794], і перекладознавець С. С. Прокопович [25, с. 40] та ін., а серед західних дослідників можна назвати австрійського компаративіста М. Вандрушку та ін. Всі вони оцінюють лінгвістичний переклад як мовознавчу обробку, як суб'єктивну інтерпретацію, яка має свої причини і свої види.

Так, В. Комісаров [15] називає чотири причини виникнення перекладацької інтерпретації: контекст, довідники, самостійність перекладача, зумовлені текстом здогадки. Але головне тут полягає не в причинах, які можуть бути й іншими, а в їх наслідку: "лінгвістичні" перекладачі, як і "лінгвістичні" критики, своєю інтерпретацією перевертають, спотворюють, зіпсовують оригінал, обробляють його, на що не раз вказували дослідники практики перекладу. Та не треба забувати, що критик при інтерпретації свідомо відмовляється від збереження художніх засобів оригіналу (він замінює їх описом), зосереджуючись лише на передачі ідейного задуму, тоді як "лінгвістичний" перекладач є впевненим щодо того, що він правильно передає і художні засоби та ідейний задум.

Свою формою ці дві інтерпретації, звісна річ, різняться одна від одної: поняття, наукові образи, переказ ідеї та її засобів у критика та інтуїція, художні образи, саморозвиток ідеї та її засобів у перекладача. Оцінюючи цю проблему взагалі, можна сказати: оригінал є багатозначним, а перекладацька лінгвістична інтерпретація є однією з багатьох можливостей його прочитання (збагнення, осмислення) як і інтерпретація критика, читача, актора, режисера та ін. Але кожна з таких інтерпретацій є завжди порушенням (а іноді, навіть, і зруйнуванням) концепції оригіналу, яка гіпотетично може бути виведена мовою перекладу як синтез усіх можливих інтерпретацій (що, зрозуміло, практично не може бути зроблено на шляху лінгвістичного перекладу; та й теоретично теж, про що детально буде сказано нижче).

Справжній адекватний переклад зробити лінгвістичним шляхом неможливо. Його недосяжність стверджували і самі перекладачі: В. А. Жуковській (що перекладач віршів є завжди суперником автора оригіналу), А. К. Толстой (що треба перекладати не зміст або форму, а лише *враження*), В. Я. Брюсов (що треба вибирати в оригіналі тільки один, але головний компонент художнього багатства і доводити лише його до читача) та ін. Лінгвістичний переклад з будь-якою мірою наближення до оригіналу (на відміну від дослівного перекладу) є завжди обробкою, яка від справжньої (тобто офіційної, самим перекладачем заявленої) різниться лише тим, що перекладач запевнює себе (та й то не завжди), що він перекладає, а не оброблює, хоч насправді він є теж *“оброблювач”*.

Закони, згідно з якими суб'єктивне бажання перекладача адекватно перекласти породжує об'єктивно обробку оригіналу, дуже складні: тут і філософія (дійсність та її художнє відбиття), і естетика (специфіка художньої творчості), і психологія (белетристика як мовний і комунікативний акт), і лінгвістика (закони мов оригіналу та перекладу), і літературознавство (позамовні компоненти художнього образу) тощо, про що я детально писав у своїх попередніх працях [22, с. 133-139].

Література

1. Андрієнко В. П. Трагедія Фауста-вченого в оригіналі та перекладі / В. П. Андрієнко // Нова філологія. – 2000. - № 1. - С. 304-305.
2. Асеев Н. Новая жизнь "Фауста" / Н. Асеев // Мастерство перевода. – М., 1965. – С. 397.
3. Библихин В. В. К проблеме определения сущности перевода / В. В. Библихин // Тетради переводчика, – 1973. – № 10. – С. 3-14.
4. Боров Ю. Б. Природа и структура метода литературоведения / Ю. Б. Боров // Методология современного литературоведения. – М., 1978. – С. 63.
5. Будагов Р. А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени / Р. А. Будагов. - М.: Наука, 1978. - С. 235-237.
6. Вороновська І. Індивідуальність автора першотвору і переклад / І. Вороновська // Сервантес і проблеми розвитку європейської прози. - Львів: ЛНУ, 2000. – С. 143.
7. Говердовский В. И. Вопросы передачи коннотативной информации при межъязыковой трансформации лексики / В. И. Говердовский // Актуальні проблеми вивчення мови та мовленнєвої міжособової та міжкультурної комунікації. - Харків: Константа, 1996. – С. 43-44.
8. Девекин В. Не сгоревшие на костре / В. Девекин – М., 1979. – С. 310.
9. Жирмунский В. М. Задачи поэтики / В. М. Жирмунский // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 28.
10. Колмогоров А. Н. Три подхода к определению понятия количество информации // Проблемы передачи информации. – Т. 1. – М., 1965.
11. Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. / В. Н. Комиссаров – М., 1980.
12. Комиссаров В. Н. Слово о переводе. / В. Н. Комиссаров – М., 1973
13. Комиссаров В. Н. О разделах переводоведения / В. Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – 1974. – № 11. – С. 3-10.
14. Комиссаров В. Н. Перевод и интерпретация / В. Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – 1982. - № 19.
15. Комиссаров В. Н. Теория перевода. / В. Н. Комиссаров – М., 1990.

16. Копелев Л. "Фауст" по-українски / Л. Копелев // Мастерство перевода. – М., 1965. – С. 149-167.
17. Левик В. В. Лев Гинзбург: Опыт литературного портрета / В. В. Левик // Мастерство перевода. – М., 1970. – С. 81.
18. Левицкий А. Э. Особенности перевода функционально переориентированных единиц современного английского языка / А. Э. Левицкий // *Методологічні проблеми перекладу на сучасному етапі.* – Суми: СДУ, 1999. – С. 83.
19. Львов В. Заметки крохобора / В. Львов // *Дружба народов.* – 1982. – № 6; 1984. – № 4.
20. Мірошніченко В. В. Філософія відображення авторської концепції художнього твору в перекладі / В. В. Мірошніченко // *Методологічні проблеми перекладу на сучасному етапі.* – Суми: СДУ, 1999. – С. 110.
21. Науменко А. М. Похоронна й заздравна для перекладу / А. М. Науменко // *Вісник Сумського державного університету: Серія "Філологічні науки".* – Суми: СумДУ, 2001, - № 5 (26). – С. 133-139.
22. Пастернак Б. Заметки к переводам шекспировских трагедий / Б. Пастернак // *Лит. Москва.* – М., 1956. – С. 794.
23. Прокопович С. С. Адекватный перевод или интерпретация текста? / С. С. Прокопович // *Тетради переводчика.* – 1980. – № 17. – С. 40.
24. Райхштейн А. О переводе устойчивых фраз / А. О. Райхштейн // *Тетради переводчика.* – М., 1968.
25. Рецкер Я. И. Теория и практика перевода с английского языка на русский. / Я. И. Рецкер. – М., 1956.
26. Рихло П. "Фуга смерті" Пауля Целана в слов'янських перекладах / П. Рихло // *Вікно в світ.* – К.: НАНУ, 1998. - № 2. – С. 122-127.
27. Смирнов А. А. Перевод // *Лит. энцикл.* – М., 1934. – Т. 8. – С. 527-528.
28. Стадников Г. Умиротворенный Гейне / Г. Стадников. // *Мастерство перевода.* - М., 1981. - С 400-412;
29. Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. / Л. И. Тимофеев. – М., 1958. – С. 313.
30. Федоров А. В. Введение в теорию перевода. / А. В. Федоров. – М., 1953. – 335 с.
31. Хемингуэй Э. Избранные произведения в 2-х томах. – Том 2. – М., 1959. - С. 652.
33. Швейцер А. Д. Возможна ли общая теория перевода / А. Д. Швейцер. // *Тетради переводчика.* – 1970. – № 7.
34. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии / Р. Якобсон // *Jakobson, Roman. Selected Writing.* – III. – New York: Montou, 1981. – P. 631.
35. Яценко А. Л. "Фауст" Гете в интерпретации русской критики и переводах. / А. Л. Яценко. - Горький, 1964. – 21 с.;
36. Goethe J.W. von. Werke. – Bd. XXI. Berlin, 1977. – S. 725.
37. Hansen, Cathrine; Østbø, Johannes. Übertragung, Annäherung, Angleichung. - FaM: Lang, 2000. – S. 38.
38. Humboldt, Wilhelm von. Brief an August Wilhelm von Schlegel vom 23.7.1796: "Alles Übersetzen scheint nur schlechterdings ein Versuch zur Auflösung einer unmöglichen Aufgabe". Zitiert nach: Werner Koller. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1992. – S. 159.
39. Kimura, Naoji. Probleme der japanischen "Faust"-Übersetzung // *Zur Rezeption von Goethes "Faust" in Ostasien* / hrsg. von A.Hsia. - Bern: Lang, 1993. – S. 43.
40. Krake, Astrid. How art produces art. – London: Lang, 2000. – 417 p.
41. Mann Th. Freies Deutschland. – Mexiko, 1942. – № 11.
43. Politik der Transformation: Paul Celan – Übersetzer und übersezt / Hrsg. Alfred Bodenheimer u.a. – Tübingen: Niemeyer, 1999. – 186 S.
44. Wandruschka M. Österreichische Literatur in Übersetzungen. – Wien, 1983.